

STUDII ȘI ARTICOLE

CRIZA IMPERIULUI ROMAN ÎN SECOLUL AL III-LEA E.N.

235—268

AUREL IORDĂNESCU

Perioada împăraților Antonini (98—192 e.n.), caracterizată prin stabilitate politică, amplă dezvoltare economică, progres social și liniște în interior, păruse epoca de aur a imperiului roman, iar acea a Severilor (193—235 e.n.), care o urmase, cu toate convulsiunile care prezidaseră la instaurarea ei, păruse o continuare a celei dinaintea ei. Nimic nu părea a anunța vreo schimbare a situației când, brusc, în anul 235, odată cu uciderea de către soldați a lui Severus Alexander la Moguntiacum pe Rin, izbucni o cumplită criză care afectă toate domeniile vieții imperiului: *criză politică*, rezultat al împăraților multipli ridicați de armatele provinciale, al luptelor dintre ei pentru supremație și al incapacității senatului de a menține un regim politic stabil; *criză economică*, determinată de adîncă perturbare a procesului de producție, de nesiguranța mijloacelor de transport și de grava inflație monetară; *criză socială*, provocată de adîncă discrepanță dintre viața îmbelșugată și liberă a orașelor și dintre situația mizeră și apăsată a regiunilor rurale; în fine *criza morală*, izvorîată din dezafecțiunea maselor pentru un regim care nu-i mai asigură nici bunăstarea, nici protecția împotriva nedreptăților din launtru și a năvălirilor neamurilor „barbare“ din afară. Iar când, pe la anul 270, această „anarhie militară“ a fost stăvilită prin eforturile împăraților illyrieni, adîncile prefaceri suferite în întreaga lui structură de imperiul roman, datorite dispariției unora dintre cele mai respectabile tradiții ale lui, înlăturate în vîrtejul tulburărilor, au făcut ca „Principatul“ instaurat de Augustus să fie înlocuit cu „Dominatul“ statornicit prin reformele lui Diocletian (284—305) și Constantin (306—337). Ce anume declanșase această criză și brusca ei izbucnire?

1. *Antecedentele crizei.* Progresele continue ale imperiului roman în primele două secole ale erei noastre, atît de spectaculoase în toate privințele, au făcut să treacă neobservate sau să fie socotite fără însemnătate o serie de aspecte negative care cu timpul, acumulîndu-se și potențîndu-se, s-au transformat în germeni de decadență, care, în condițiile — mai ales externe — ale primei jumătăți a secolului al III-lea al erei noastre, s-au conjugat, generînd cauzele specifice ale izbucnirii crizei.

Sub aspect politic, Principatul, ieșit din războaiele civile de la sfîrșitul republicii, era de fapt o monarhie sprijinită pe armata rezultată din reformele lui Marius, care nu mai era vechea armată civică, ci una de mercenari, legată de generalii care o comandau și luptînd mai mult pentru soldă și pradă decît pentru interesul general. Conștient de acest lucru, Augustus încercase să păstreze imperiului „o fațadă civilă“ reprezentată prin Senat și vechile magistraturi, care să constituie o contra-pondere în fața

primejdiei pe care o reprezenta armata. De aici trăsătura caracteristică a Principatului : colaborarea între Împărat și Senat, care era asociat în chip real la exercitarea puterii. Dar treptat, atît din pricina incapacității Senatului, cît și din aceea a tendințelor absolutiste ale unora dintre împărați (ca Gaius Caligula, Nero, Domitianus, Commodus și mai ales Septimius Severus), antagonismul dintre Senat și Împărat a dus la anihilarea treptată a puterii celui dintîi ; în felul acesta, însă, singura garanție a stabilității puterii imperiale în fața primejdiei militare a dispărut și o dată cu ea au început și uzurpările din partea șefilor militari : cea a lui Avidius Cassius din vremea lui Marcus Aurelius (175 e.n.) apărea ca o prevestire sumbră pentru stabilitatea politică a imperiului.

În același timp, armata imperială a cunoscut și ea o transformare care, pe de o parte îi scădea capacitatea ofensivă și mobilitatea, iar pe de alta o situa în poziția de adversară a claselor dominante din imperiu, reprezentate prin populația orășenească. Încă de la întemeierea lui, Imperiul roman, din lipsă de mijloace materiale, nu avusese o armată pe măsura nevoilor sale : în mod practic armata imperială — cantonată aproape exclusiv la frontiere — nu cuprindea mai mult de 300.000 de ostași, ceea ce, dată fiind întinderea imperiului, era foarte puțin. De aceea împărații au căutat să suplinească insuficiența numerică printr-o eficiență calitativă : pregătire tehnică superioară și o mare mobilitate. Ori, dacă pregătirea tehnică a rămas tot timpul la nivelul trebuitor, mobilitatea, începînd cu secolul al II-lea, a scăzut considerabil : în locul vechiului sistem de recrutare teritorială (adică de formare a unităților militare din ostași recrutați *pe toată întinderea* imperiului), începînd cu Hadrianus s-a trecut la recrutarea strict *locală*, fapt care a dus la crearea unor adevărate armate provinciale (a Rinului, a Dunării, a Orientului, a Africii), cu tradiții și cu interese proprii, legate strîns de regiunea din care proveneau și pe care o apărau și puțin dispuse de a se deplasa pentru apărarea altor regiuni și, mai ales, cu o puternică conștiință a individualității proprii, care le făcea să vadă în celelalte niște concurente ; ori, acest simțămînt, potențat cu timpul de atitudinea unora dintre împărați, a creat o adevărată rivalitate între ele, care (așa cum se văzuse cu ocazia competiției dintre Septimius Severus și Clodius Albinus) putea duce la un război civil. Iar dacă la aceasta mai adăugăm și faptul că recrutată (începînd cu a doua jumătate a secolului al II-lea și, mai ales, la începutul secolului al III-lea) aproape exclusiv din teritoriile rurale (adică dintre elementele mai puțin romanizate), armata a devenit o armată de țărani, care aduceau cu ei sentimente de ostilitate față de populația orășenească, de care erau apăsați, înțelegem că acel consens ce părea a caracteriza societatea romană ascundea de fapt adînci și tenace conflicte de clasă, pe care numai o autoritate solid constituită le împiedica să izbucnească cu vehemență.

Dar cele mai îngrijorătoare simptome se vădeau în domeniul vieții economice. În adevăr, Imperiul roman nu a avut niciodată finanțele necesare întinderii și puterii lui. Dacă pînă în secolul al II-lea cucerirea de noi teritorii și exploatarea lor constituise principalul izvor de venituri pentru tezaur, cucerirea Daciei la începutul secolului al II-lea e.n. reprezentase ultima cucerire care, mulțumită aurului dacic, restabilise echilibrul fi-

nanciar. De acum înainte însă, intrînd în defensivă, imperiul și-a văzut resursele economice scăzînd și aceasta tocmai într-un moment în care triburile „barbare“ de la frontierele sale și-au întetit atacurile. Pentru a le putea face față, a fost nevoie de o sporire a eforturilor militare și prin aceasta de creștere a cheltuielilor, care, la un moment dat, pe vremea războaielor marcomanice ale lui Marcus Aurelius, au epuizat tezaurul obligîndu-l pe împărat să vîndă la licitație în Forul lui Traian bijuteriile coroanei pentru a face față cheltuielilor. În același timp, prosperitatea orașelor care constituie principalul izvor de venituri începe să slăbească, iar o parte a pămînturilor rămîne nelucrată din lipsă de brațe de muncă, grav afectate de epidemiile care bîntuiseră, mai ales la sfîrșitul domniei lui Marcus Aurelius. Dar semnul cel mai îngrijorător al declinului prosperității economice a Imperiului îl reprezenta alterarea monetei. Atît sub aspectul micșorării greutateii, cît și sub acela al alterării titlului, moneda romană suferă un proces de alterare, care-i micșorează valoarea circulatorie, fapt care face ca moneta de argint să tindă a deveni fiduciară, asemenea celei de bronz.

În felul acesta, în structura imperiului se produsese în decursul secolelor II și III e.n. o serie de fisuri : cu toată aparența lui forță și strălucire, imperiul roman ascundea în deceniul al patrulea al secolului al III-lea e.n. o serie de racile care-i minau soliditatea, constituind adevărați germeni de decadență, pe care orice ruptură de echilibru social îi putea scoate la suprafață.

2. *Cauzele crizei.* În a patra decadă a secolului al III-lea e.n. echilibrul politic și social, care dăduse imperiului timp de două secole o stabilitate deplină, s-a rupt, generînd o criză cumplită, care a cuprins toate sectoarele vieții romane. Ori, în orice societate organizată, criza este o stare de dezechilibru determinată de schimbarea raportului între forțele care-i condiționau dezvoltarea normală. În imperiul roman stabilitatea fusese determinată de echilibrul dintre puterea imperială și autoritatea senatului ; dintre producție și consumație ; dintre veniturile statului și cheltuielile necesitate de apărarea frontierelor ; dintre rezistența *limesului* și presiunea triburilor „barbare“ de dincolo de hotarele imperiului. Ce anume determinase schimbarea acestui echilibru ?

Contemporanii nu au înțeles niciodată adevăratele cauze ale crizei : lipsiți de spirit științific în abordarea problemelor și de cunoașterea legilor dezvoltării sociale, ei erau impresionati de aspectele negative : acumularea de calamități (invazii, epidemii, secetă), războaiele dintre pretendenți ori persecuțiile împotriva adversarilor învinși. Iar istoricii secolelor XVIII și XIX au considerat, în general, drept cauze anumite aspecte exterioare, pe care le potențau. Așa de exemplu, pornind de la compoziția eterogenă a imperiului, care îngloba neamuri deosebite, ei socoteau că, supuse cu armele, acestea așteptau un moment favorabil pentru a-și recăpăta libertatea. Dar realitatea istorică este cu totul alta : regimul imperial a favorizat dezvoltarea provinciilor, punînd capăt disensiunilor interne, asigurîndu-le liniștea împotriva vecinilor războinici și promovîndu-le dezvoltarea economică, reflectată în larga dezvoltare a vieții urbane. Cît despre puținele mișcări petrecute în provincii, ele nu au avut niciodată caracterul unei mișcări de eliberare pe baza unor revendicări de drepturi istorice anterioare cu-

ceririi romane. S-a mai considerat drept cauză a crizei extensiunea imperiului a cărui administrație centralizată ar fi provocat nemulțumiri populațiilor provinciale. Dar nici aici nu poate fi căutată o cauză a crizei, pentru că niciodată imperiul nu a fost mai întins decât pe vremea lui Traian și a Antoninilor și niciodată nu a fost mai bine administrat. Și, de altfel, chiar și împărații cu tendințe absolutiste ca Nero, Commodus, Caracalla s-au preocupat îndeaproape de liniștea și bunăstarea provinciilor, supraveghind pe guvernatori și sancționând abuzurile. În fine, s-a socotit drept cauză a crizei despotismul imperial, care ar fi desființat libertățile anterioare, introducând o stăpânire nivelatoare. Dar, mai întâi, provinciile (cu excepția poate a Greciei) nu puteau regreta libertățile pierdute pentru că nu avuseseră niciodată astfel de libertăți: în statele hellenistice care intrașeră, prin cucerire, în componența imperiului roman, suveranii erau monarhi absoluți, iar în regiunile unde predominase aspectul tribal, ca Spania, Gallia, Africa, Moesia, lipsa de libertăți a maselor este bine stabilită. Iar despre o limitare a libertăților municipale de către autoritatea imperială nu poate fi vorba: amestecul împăraților în problemele municipale s-a făcut tocmai la cererea municipiilor care nu mai puteau pune ordine în finanțele lor.

Cercetările recente, în loc de a încerca să deducă din *manifestările crizei cauzele* ei, le-a considerat ca produs al unor situații ale căror începuturi trebuie căutate în trecut și din a căror adiționare treptată ele au apărut brusc. Cu alte cuvinte, lente acumulări cantitative au declanșat la un moment dat saltul calitativ.

Cea mai de seamă cauză a fost de ordin politic, fiind constituită de *absența unor dispozițiuni legale care să reglementeze pozitiv transmiterea puterii imperiale*. Cu toate eforturile pe care le depusese, Augustus nu izbutise să creeze un cadru legal de transmitere a puterii imperiale, mulțumindu-se cu o situație echivocă, aceea a unei monarhii militare care păstra numele, aparențele și unele forme republicane. Dar cum continuitatea monarhică nu se putea realiza decât pe cale ereditară, iar o ereditate legală nu era compatibilă cu fațada republicană a Principatului, Augustus a recurs la asocierea prealabilă a viitorului succesor la puterile și onorurile sale. Numai că, pentru ca Principatul să-și poată îndeplini misiunea sa de căpetenie, ceea ce a ferit pe viitor statul roman de convulsiunile războaielor civile, era necesară colaborarea a trei organisme deosebite: *comițiile*, care confereau puterea tribuniciană; *Senatul*, care acorda puterea proconsulară și *armata*, reprezentată prin garda pretoriană, care dădea apelativul de *Imperator*, cu toate atributele lui. Împrejurările concrete în care se instaurase Principatul nu au îngăduit stabilirea în chip explicit a modului de acțiune a acestor trei organisme și mai ales *cui* îi revenea inițiativa în procesul de transfer al puterii. În schimb, deoarece atît comițiile, cît și Senatul și garda pretoriană rezidau în Roma, legitimitatea demnității imperiale era legată de conferirea ei în Roma. Modalitatea aceasta complexă și puțin explicită de conferire a Principatului presupunea, însă, menținerea unui echilibru constant între cei trei factori care confereau puterea; ori, treptat și relativ repede, acest echilibru s-a stricat în favoarea elementului militar. Încă din timpul Principatului lui Tiberius, rolul comițiilor a încetat, atribuțiile lor

fiind trecute Senatului ; în felul acesta dintre cei trei factori constituționali, prin dispariția unuia, comițiile, au mai rămas față în față numai doi : Senatul și armata, factorul civil și cel militar, de valoare și forță inegală. Și conflictul nu a întârziat să apară între ei, iar situația a devenit și mai complicată atunci când armatele provinciale, geloase de privilegiul exclusiv al cohortelor pretoriene, au intervenit și ele : în anul 68, legiunile din Spania îl proclamă împărat pe Servius Sulpicius Galba. Cum bine spune Tacitus : „Secretul imperiului a fost dezvăluit : un împărat putea fi făcut în altă parte decât la Roma“ (Tacitus, *Historiae*, I, 4). În același timp, conflictul între împărați și Senat a dus pe de o parte la scăderea puterii și autorității Senatului, iar pe de altă parte la sprijinirea tot mai mult pe armată a împăraților, fapt care a sporit rolul ei în crearea împăraților. În felul acesta, apare limpede cea dintâi cauză a crizei secolului al III-lea : lipsa unei norme legale bine definite privind succesiunea imperială, lipsă care îngăduia orice uzurpare. Ori, tocmai uzurparea puterii imperiale cu sprijinul armatei reprezintă, în plan politic, trăsătura caracteristică a crizei sec. III e.n.

A doua cauză care a declanșat criza secolului al III-lea e.n. a constituit-o scăderea capacității de apărare a imperiului, tocmai în momentul în care atacurile „barbarilor“ s-au întetit la toate frontierele. Am văzut mai sus în ce măsură schimbările petrecute în organizarea armatei romane, începând cu Hadrianus, au micșorat sensibil mobilitatea ei. Pe lângă aceasta, însă, la începutul secolului al III-lea e.n., ca rezultat al reformelor lui Septimius Severus, capacitatea de apărare însăși a început să slăbească : dreptul acordat ostașilor de a se căsători și de a locui în afara castrului, ca și îngăduința ca în perioadele de liniște să cultive pământul, contribuise la scăderea calităților lor militare, iar deschiderea înaltelor comandanți militare soldaților de rînd, creînd o identitate de origine între ostași și comandanții lor, au favorizat tendințele de uzurpare, ostașii văzînd în ridicarea la imperiu a comandanților lor un mijloc de a dobîndi o situație privilegiată. La aceasta s-au mai adăugat încă două aspecte negative : pe de o parte dispariția treptată a spiritului militar la clasele dominante, iar pe de altă parte deteriorarea sistemului limesului. Potrivit sistemului conceput de Augustus, întreaga armată (cu excepția pretorienilor) era recrutată prin angajamente voluntare și așezată la frontiere, regiunile din interior fiind lipsite de forțe armate. Ori, perioada de liniște din secolul al II-lea a făcut ca, treptat, cetățenii romani să se dezobisnuiască de greutățile serviciului militar, lăsîndu-le în sarcina provinciilor periferice, unde vechile tradiții militare se păstraseră mai vii și unde prezența garnizoanelor militare exercita o puternică atracție asupra tineretului local care, intrînd în armată, obținea cetățenia romană ; dar, odată cu aceasta și vechiul sentiment de devotament pentru binele public, care făcuse tăria armatelor republicane, a dispărut, ostașii luptînd pentru soldă și pentru apărarea regiunilor unde erau cantonați. În același timp, doarece lacuna principală a sistemului militar imperial era lipsa unei armate de manevră, care de la centru să poată fi îndreptată repede și eficient în punctul amenințat, pentru a suplini această lipsă s-a recurs la sistemul limesului, adică al frontierei fortificate. De-a lungul șoselei de graniță, se ridica un val de pământ sau de zid, în fața căruia, orientat spre

inamic, se găsea un șanț. Pe întinderea lui, din loc în loc, se găseau castele, castele și turnuri de veghe, care trebuiau să semnalizeze apariția dușmanului și să dea timp trupelor regulate (legiunile și corpurile auxiliare) să ajungă la punctul primejdii. Dacă în secolul I e.n. limesul avusese un caracter ofensiv, în secolul al II-lea el devenise un element strict defensiv. Chiar și așa, pentru apărarea lui erau necesare trupe suficiente pe toată întinderea lui; iar cum imperiul nu a dispus niciodată de așa ceva, s-a recurs la sistemul dislocărilor, adică al aducerii de trupe de pe limesuri liniștite. Dar sistemul dislocărilor se sprijinea pe postulatul că atacurile nu sînt concomitente la toate frontierele, așa că luarea unei părți a trupelor nu afecta siguranța regiunii; cînd însă atacurile s-au generalizat, adică în primele decenii ale secolului al III-lea e.n., sistemul dislocărilor nu a mai putut fi practicat și limesul a fost forțat pretutindeni, cetele „barbarilor“ pătrunzînd adînc în interiorul provinciilor. Și atunci, fiecare provincie, trebuind să se apere singură și pentru a nu fi obligată să trimită trupe în alte regiuni la fel de amenințate și să rămîna descoperită, și-a ridicat comandanții la demnitatea imperială, declanșînd anarhia militară.

Se vede astfel, că, în ultimă analiză, *cauza imediată* care a declanșat criza a fost constituită de *presiuinea crescîndă, continuă și simultană a neamurilor „barbare“ asupra frontierelor imperiului roman*, iar această presiune, anunțată în apus de războaiele marcomanice ale lui Marcus Aurelius, iar în răsărit de agresivitatea repetată a noii dinastii, cea Sassanidă, care înlocuise în 226 e.n. dinastia partă a Arsacizilor, era rezultatul unei adînci transformări a lumii „barbare“, petrecute în secolul al II-lea e.n. În primele două secole ale erei noastre, lumea „barbară“ a rămas relativ liniștită, iar legăturile comerciale cu lumea romană au favorizat pătrunderea influențelor civilizatoare romane la triburile din vecinătatea imediată a limesului imperiului. Aceste influențe, datorate schimburilor de tot felul, au determinat un progres tehnic, economic și politic la aceste triburi sau popoare care în curînd au considerat ca vexatorii restricțiunile pe care imperiul li le impunea: păstrarea unei anumite distanțe față de *limes* sau interdicția navigației pe Rin sau pe Dunăre. În sec. I e.n. se constituiseră două state „barbare“ unde influența romană pătrunsesse mai puternic: statul marcomanic alcătuit în Boemia de Marbodius și statul dac al lui Decebal, consolidat în urma păcii din 89 e.n. cu ajutorul tehnicienilor romani, state care reprezentau singurele elemente de stabilitate ale lumii „barbare“, constituind totodată și căi de pătrundere a influenței civilizatoarea a Romei în această lume. Folosind elementele de civilizație romană pe care negustorii și meșteșugarii romani le aduseseră cu ei, marcomanii și mai ales dacii își creaseră o civilizație proprie, reprezentînd o formă mixtă, romano-„barbară“, mai ușor accesibilă triburilor din interiorul continentului, care, prin intermediul lor, s-au resimțit și ele de influența civilizației romane, așa cum arată descoperirile arheologice pînă în Scandinavia. Dacă această situație ar fi continuat, aceste triburi ar fi putut fi aduse treptat în sfera de influență a imperiului; dar distrugerea celor două state, care constituiseră adevărate state-tampon între imperiu și triburile din interiorul continentului au avut drept rezultat punerea statului roman în contact direct cu aceste triburi care, sub influența civilizației ro-

mane își ridicaseră nivelul vieții materiale, adoptaseră noi metode de luptă și, pentru a se putea opune forțelor disciplinate ale Romei, începuseră a se uni în confederații puternice. Această transformare a lumii „barbare” se datoră mai ales unor noi grupe etnice, puse în mișcare de presiunea germanilor răsăriteni, care, în prima jumătate a sec. II e.n., părăsind țărmurile Mării Baltice, se îndreptaseră spre sud, împingând triburile întâlnite și provocând dislocări în diferite direcții. Datorită acestui fapt, vechile popoare menționate de Caesar și Tacitus la frontierele imperiului sînt înlocuite de noi confederații războinice, rezultat al fuziunii între vechile elemente și noii veniți din nord: Francii pe Rinul inferior, puternica confederație a Alamanilor în sudul Germaniei și mai ales confederația Goților, aliați cu Sarmatii, din nordul Mării Negre. În felul acesta, triburile barbare, „trezînd de la dispersiunea anarhică la gruparea organizată” (Rémondon), exercită o presiune mult mai puternică asupra limesului, căreia forțele imperiului nu i-au mai putut face față cu același succes ca mai înainte. Iar la aceasta se mai adăuga și atracția pe care bogăția imperiului (care cuprindea cele mai fertile regiuni ale lumii vechi) o exercita asupra „barbarilor”, care locuiau în regiuni mult mai sărace, excitîndu-le atît admirația cît și lăcomia. Atîta vreme cît triburile „barbare” au acționat izolat, fără să-și sincronizeze atacurile, iar *partii* au fost împiedicați de conflictele interne, legiunile au putut să apere frontierele cu succes. Cînd, însă, la începutul sec. III e.n. s-a produs atacul simultan la toate frontierele imperiului: Perșii la Eufrat, Goții și Sarmatii la Dunăre, Alamanii și Francii la Rin, trupele romane au fost înfrînte, iar năvălitorii au jefuit aproape nestîngheriți toate regiunile imperiului, generînd odată cu instabilitatea politică, haosul economic și conflictele sociale: cu această ocazie s-a vădit incapacitatea funcțională a vechilor instituții create în condițiile unei situații stabile și puse brusc în fața unor situații schimbate, care le-au depășit puțința de adaptare. Prin consecințele pe care le-au avut asupra sistemului militar roman, atacurile simultane ale „barbarilor” au declanșat anarhia militară, aspectul cel mai izbitor al crizei secolului al III-lea e.n.

3. *Aspectul politic al crizei.* Uciderea lui Severus Alexander, la 18 martie 235, a dezlănțuit o criză politică și militară, care a durat 33 de ani și care a dus imperiul roman la marginea prăpastiei. În tot acest timp, „în imperiu a domnit pretutindeni dezordinea. Împărații nu au făcut decît să treacă la putere; năvălirile au pustiit imperiul pe toată întinderea lui; uzurpatorii s-au înmulțit; unitatea imperiului s-a sfărîmat, constituindu-se mai ales în Orient și în Occident imperii regionale; în fine, rezultat al tuturor acestor calamități fără precedent, ruina economică” (Homo).

Proclamat de legiunile de la Rin, *Maximinus Thrax* (235—238) era un simplu păstor de origine tracă, pe care bravura îl făcuse să urce treptele ierarhiei militare; ridicat de armată el nu a cerut investiția Senatului. După ce, folosindu-se de arcașii din Osrohene, înfrînsese infanteria Alamanilor, el trecu peste Rin și devastă cumplit teritoriul triburilor germanice, obligîndu-le să renunțe la năvăliri; apoi înfrînsese și pe Sarmatii. Dar cînd, instalat la Sir-mium, el începu o acțiune sistematică de proscriere a celor bogăți, însoțită de confiscarea bunurilor, ca și de jefuirea tezaurelor templelor, o răscoală

izbucni în Africa proconsulară ; răsculații proclamară împărat pe un bătrîn senator, Gordianus, care devenit *Gordianus I*, își asocie pe fiul său *Gordianus II* (martie 238). Senatul, care era singura autoritate legală în drept să confere imperiul, îl recunoscă și declară pe Maximinus dușman public. Dar legatul legiunii a III-a Augusta înăbuși răscoala și Gordianus I, aflînd de moartea fiului său, se sinucise, după o lună de domnie. Senatul numi atunci doi împărați : pe *Clodius Pupienus*, priceput militar și pe *Calvinus Balbinus*, care, ajutați de o comisie de 20 de senatori, au pregătit lupta împotriva lui Maximinus. Acesta coborî în Italia, dar la asediul Aquileii fu ucis de propriii săi soldați. În același timp, la Roma garda pretoriană după ce a impus ca un al treilea coleg, al celor 2 împărați, pe Gordianus III, nepot al celui dintîi, îi ucise pe Pupienus și pe Balbinus (iulie 238) : 5 împărați fuseseră uciși în patru luni. *Gordianus III* (238—244) în vîrstă de 13 ani, a fost condus de prefectul pretoriului Furius Timesitheus, care inaugură o nouă eră de înțelegere cu Senatul. Dar noul rege al Persilor, Șahpur I, urcat pe tron în 240, atacă Mesopotamia și amenință Antiohia ; Gordianus III și Timesitheus porneau spre Asia Mică unde izbutiră să restabilească situația, respingînd pe Perși. Moartea lui Timesitheus, la sfîrșitul anului 243, slăbi poziția tînărului împărat, care, în martie 244, fu ucis de soldați la îndemnul noului prefect al pretoriului, M. Julius Philippus, care a fost proclamat împărat. Arab originar din Transiordania, *Philippus Arabs* (244—249) făcuse o carieră strict militară ; dar era adînc pătruns de sentimentul măreției Romei. Grăbit să se înapoieze la Roma — unde Senatul îl recunoscuse — el încheie o pace de compromis cu Șahpur I ; ceva mai tîrziu, în 245—246, înfrînsă pe Carpi și pe Goți, cărora le tăie subsidiile. Cum la 21 aprilie 248 Roma împlinea o mie de ani de la întemeierea ei, Philippus Arabs a sărbătorit timp de trei zile și trei nopți, cu un fast impresionant această aniversare. Dar anul 248 aduse o criză cumplită : patru uzurpatori îi amenințau tronul, iar Goții năvăliseră în Moesia, asediînd Marcianopolis. Philippus îl trimise împotriva năvălitorilor pe senatorul Q. Messius Traianus Decius care, folosindu-se de conflictul între Goți și Gepizi, îi respinse. Ostașii, însă, își arătară preuirea față de el proclamîndu-l — împotriva voinței lui — împărat ; iar în ciocnirea de la Verona, din septembrie 249, Philippus a fost înfrînt și ucis. Noul împărat, Q. Messius Traianus Decius (249—251) era originar din Sirmium, capitala Pannoniei și este primul împărat illyrian: curajos, onest și cumpătat, deși ridicat de armată, el a căutat să guverneze în înțelegere cu Senatul. Hotărît să păstreze prin toate mijloacele unitatea imperiului, el își propuse să lupte împotriva tuturor tendințelor de desagregare. Conform acestui program, el dezlănțui una dintre cele mai aspre persecuții împotriva creștinilor, considerați unul din principalii factori de turburare din imperiu. Dar în anul 250, Goții, conduși de un șef energic, Kniva, năvăliră în Moesia, asediînd Nicopolis și Philippopolis. Decius despresură primul oraș, dar Goții îl jefuiră pe cel de al doilea. Voind să le taie retragerea, împăratul îi atacă la Abrittus în Dobrogea ; dar lăsat fără ajutor de guvernatorul Moesiei, Trebonianus Gallus, căzu în luptă : era primul împărat care cădea pe cîmpul de luptă împotriva dușmanilor externi. Proclamat împărat, *Trebonianus Gallus* (251—253) cumpără retragerea Goților, făgăduindu-le și un stipendiu anual. Imperiul era, însă, bîntuit de ciumă, care a durat mai bine de un de-

ceniu și a provocat o scădere a numărului populației; iar Goții, folosindu-se de această calamitate, au năvălit din nou în Moesia. Guvernatorul provinciei, M. Aemilianus, a izbutit să-i respingă; dar potrivit obiceiului, soldații îl proclamară împărat. Trebonianus îl trimise împotriva uzurpatorului pe bătrînul senator P. Licinius Valerianus; Aemilianus pătrunse în Italia, îl învinse și ucise pe Trebonianus, dar pieri și el ucis de propriii săi soldați. Valerianus a fost proclamat împărat și recunoscut imediat de Senat, care vedea în el pe reprezentantul lui cel mai de vază. Imediat P. Licinius Valerianus (253—260) îl asocie la tron pe fiul său Egnatius Gallienus, care primi însărcinarea de a apăra frontierele Rinului și Dunării, în timp ce el își luă asupra sa apărarea Orientului. Ca și Decius, Valerianus dădu două edicte de persecuție împotriva creștinilor, dar și din cuprinsul și din modul lor de aplicare se vede limpede că obiectivul principal îl constituiau confiscările, care trebuiau să refacă tezaurul gol. Anul 258 a fost pentru frontiere Rinului deosebit de greu: pe cînd Gallienus se găsea la Dunărea de mijloc în luptă cu Marcomanii și cu Quazii, Gallia a fost invadată de Franci, care, după ce au devastat-o au trecut în Spania, ajungînd pînă în Mauretania, în timp ce Alamanii au jefuit Valea Ronului. Rămăși fără apărare, Gallia își ridică un împărat propriu în persoana guvernatorului Galliei Belgice, M. Latinius Postumus, originar de aici; era primul exemplu al unei provincii care se gîndea la propria sa apărare. În Orient, Șahpur I atacă, în 256, iarăși Mesopotamia, ocupînd fortărețele Nisibis și Carrhae și izbutind să ocupe Antiochia. Valerianus porni cu oștirea în Asia Mică, dar în anul 260 a fost făcut prizonier de perși: pentru prima oară un împărat roman cădea în mîinile dușmanilor. Salvarea Mesopotamiei veni atunci din partea principelui Palmyrei, Septimius Odeynath, care, temîndu-se de stricarea echilibrului între Persia și Roma, îl atacă pe Șahpur la trecerea Eufratului; îl învinse și îi luă prada, iar mai tîrziu, între 262—265, cu oștirea lui de arcași călări și de călăreți în zale, el continuă lupta împotriva perșilor, eliberînd Mesopotamia și asediind de două ori Ctesifonul, reședința regilor perși. Pentru toate aceste servicii, el primi din partea lui Gallienus (253—268), rămas singur împărat, titlul de *dux* și *Corrector totius Orientis* (apărător al întregului Orient), fapt care făcea din el reprezentantul împăratului roman în provinciile asiatice; dar ambiția lui era de a constitui un stat-tampon între Persia și imperiul roman.

În acest timp, împăratul Gallienus luă o serie de măsuri administrative și militare pentru redresarea situației: în provinciile senatoriale guvernatorii de rang senatorial sînt înlocuiți cu vice-gubernatori de rang equestru; senatorii sînt înlăturați de la conducerea legiunilor; se organizează mari corpuri de cavalerie, care să facă față călăreților „barbari”. Dar în anul 267 Peninsula Balcanică a fost din nou invadată: pentru a face față situației, Gallienus concentrează la Milan o armată de cavalerie, dar comandantul ei Aureolus, se proclamă împărat. Gallienus a pornit împotriva lui, dar în primăvara anului 268 a fost asasinat la asediul Milanului.

Moartea lui Gallienus ce părea a fi semnalul unei agravări a crizei, a însemnat în fapt sfîrșitul ei. În adevăr, frontiera Rinului fusese pusă în stare de apărare de Postumus; principii Palmyrei împiedicau orice agresiune

din partea Persilor, iar armata illyriană, comandată de excelenți ofițeri preocupati sincer de redresarea imperiului, reprezenta o forță de temut. În aceste condițiuni, împărații illyrieni, începînd cu Claudiuș II Goticul (268—270), izbutesc să pună capăt anarhiei militare și să deschidă o nouă perioadă în istoria imperiului roman.

Cu rare excepții, împărații din perioada crizei se dovediseră oameni de valoare și șefi militari energici; dar aproape toți muriseră de moarte violentă: unii ca Maximinus, Filip Arabul, Trebonianus Gallus căzuseră în luptă cu competitorii lor; alții fuseseră uciși de ofițerii lor: Gordian III și Gallienus, ori de soldați: Pupienus și Balbinus; Traianus Decius căzuse pe cîmpul de luptă. Singur Valerianus a murit de moarte naturală, dar în captivitate la Persi. Soarta lor tragică s-a datorat, în ultimă analiză, stării de nesiguranță provocată de atacurile simultane ale „barbarilor” la toate hotarele imperiului; pentru că ceea ce a caracterizat criza a fost permanența, generalitatea și simultaneitatea atacurilor „barbare”: acestui fapt i se datorește seria de pronunțamente militare care au determinat schimbările rapide de împărați și uzurpările. Este semnificativ că ridicările de noi împărați de către legiuni au avut loc tocmai în momentele de mare primejdie provocate de atacurile „barbare” și tocmai în regiunile unde aceste atacuri erau mai puternice, adică la Rin și la Dunăre. Aceasta arată că ele nu se datoraseră numai ambiției armatelor locale de a-și vedea șefii promovați la demnitatea imperială, cît mai ales voinței acestor armate de a asigura apărarea imperiului încredințînd-o unor oameni care-și dovediseră în fața dușmanului capacitatea militară. Așa se explică de ce alături de șefi militari de origine modestă ca Maximinus Thrax ori Filip Arabul, alții (și ei sînt cei mai numeroși) erau reprezentanți ai aristocrației senatoriale ca Gordianii, Pupienus și Balbinus, Traianus Decius, Valerianus și Gallienus. Și toți au răspuns încrederii arătate, deoarece în situații aproape disperate au apărat imperiul, reușind pînă la urmă să zăgăzuiască atacurile „barbare” și să restabilească unitatea imperiului. Dar dacă unitatea sa fusese păstrată, înfățișarea imperiului la sfîrșitul crizei era aproape cu desăvîrșire schimbată: monarhia liberală a Antoninilor sprijinită pe colaborarea cu Senatul făcuse loc unei monarhii militare și absolutiste; Senatul își pierduse aproape întreaga putere și autoritate; autonomia municipală dispăruse; dezvoltarea pașnică făcuse loc unei stări de nesiguranță cronică; prosperitatea provinciilor era compromisă; întreaga putere se găsea în mîna armatei, care nu apăra numai imperiul, ci-l și jefuia. Pricipatul făcuse loc Dominatului.

4. *Aspectul social-economic al crizei.* Primele două secole ale erei noastre au reprezentat momentul de vîrf al economiei romane. Datorită securității frontierelor, ordinii și liniștii ce domnea în interior, dezvoltării continue a rețelei de drumuri, răspîndirii vieții orășenești și efortului de a fixa triburile nomade, prosperitatea lumii romane atinsese un nivel necunoscut pînă atunci în lumea veche. Dar odată cu secolul al III-lea, această prosperitate a făcut loc unei crize economice de proporții fără precedent, ca rezultat al anarhiei politice și militare. Războaiele dintre pretendenții la tron; năvălirile „barbare”; calamitățile naturale: ciuma și cutremurele; scăderea numărului sclavilor; răscoalele maselor asuprite și brigandajul, precum și sepa-

ratismul unora dintre provincii au ruinat temelile pe care se sprijinise viața economică de pînă atunci.

Cea dintîi lovită a fost producția. Agricultura formase baza economiei romane, deoarece ea furniza în bună măsură materiile prime necesare meșteșugarilor, hrana populației orășenești și a oștirii, precum și o parte a produselor de schimb. Ori, starea de anarhie a dus la distrugerea recoltelor, la jefuirea produselor, la rechiziționarea forțată a rezervelor, la răpirea animalelor, la arderea locuințelor și la uciderea sau la luarea în captivitate a țărănilor. Dacă la aceasta mai adăugăm și înrolarea forțată în armată a țărănilor „mai vițuroși“, epidemiile care bîntuiau fără încetare și apăsarea fiscală, care îi făcea pe mulți să-și caute scăparea fie în oraș, fie sub protecția unor mari proprietari, înțelegem de ce pămînturi întinse rămîneau nelucrate, latifundiile se întindeau, în timp ce producția se limita la nevoile armatei: grîne, vite, vin; iar pentru a dispune de mîna de lucru trebuitoare marii proprietari, urmînd exemplul procuratorilor de pe domeniile imperiale, au izbutit să-i lege pe coloni de parcelele pe care le lucrau. Criza agricolă s-a repercutat negativ asupra activității meșteșugărești din orașe și, prin aceasta, asupra vieții orășenești în ansamblul ei. În adevăr, cele mai multe pămînturi făceau parte dintr-un *territorium* al unui oraș; părăsirea lor de către țărani care le lucrau nu numai că a lipsit orașele de produsele alimentare necesare, dar a lipsit și atelierele de materia primă; de aici o scădere accentuată a producției meșteșugărești, urmată de o creștere a prețurilor, care, în condițiile sărăcirii populației, nu putea duce decît la închiderea unora dintre atelierele ce nu-și puteau vinde produsele. În același timp, scăderea mîinii de lucru servile, ca rezultat al micșorării continue a numărului sclavilor, a făcut ca mîna de lucru liberă să fie tot mai solicitată; iar cum muncitorii liberi, nemulțumiți de condițiile de muncă și de plata primită, părăseau atelierele, pentru a menține producția — mai ales în atelierele ce lucrau pentru nevoile oștirii — statul roman a hotărît legarea lor de locul de muncă. Rezultatele, însă, nu au răspuns așteptărilor: supuse și ele jafurilor „barbarilor“ sau ostașilor, unei fiscalități tot mai necruțătoare și unei pierderi cronice de locuitori, orașele și-au pierdut tot mai mult rolul de centre de producție, viața lor economică rezumîndu-se la o producție restrînsă la nevoile locale. În chip firesc, criza agricolă și meșteșugărească a avut urmări negative asupra comerțului. Atîta timp cît stabilitatea politică asigurase o circulație rapidă și sigură a produselor, datorită excelenței rețele de șosele ce străbăteau imperiul de la un capăt la altul, iar Marea Mediterană oferea un mijloc de transport ușor și ieftin, comerțul, atît cel local cît și cel de peste hotare, cunoscuse un curs mereu ascendent, contribuind în chip susținut la prosperitatea generală a imperiului. Dar odată cu anarhia militară starea de nesiguranță a îngreunat pînă la stagnare activitatea comercială. Marea, altădată liberă, era acum înfestată de pirați, care nu o dată sînt tocmai „barbarii“. Comerțul maritim stagnează ducînd la izolarea provinciilor mai îndepărtate. Șoselele, ocupate fără încetare de transporturi militare, nu mai oferă siguranță pentru negustori, care se văd amenințați fie de rechiziționarea de către șefii militari a mărfurilor, pentru nevoile oștirii, fie de jefuirea lor de către soldați, de „barbari“ sau de tîlharii, care bîntuie pretutindeni. Schimbul de

produse și de materii prime între provinciile stagnează, iar odată cu el statul pierde veniturile provenite din taxele vamale. Din această cauză produsele necesare devin rare, iar prețurile cresc, generînd o inflație mereu în creștere. Micii negustori sărăcesc atît din pricina lipsei de produse și din aceea a limitării cererii la cele de prima necesitate, ca și din cauza fiscalității necruțătoare, care nu ține seama decît de nevoile statului. Toate acestea fac ca viața orașenească să intre într-un declin reflectat atît de încetinirea activității politice municipale, cît și de treptata cădere în ruină a clădirilor publice și a monumentelor lăsate în paragină din lipsă de mijloace materiale.

Cum stagnarea vieții economice atrăgea după sine o scădere masivă a veniturilor tocmai într-un moment în care nevoile armatei și ale întreținerii aparatului birocratic necesitau sume uriașe, împărații (sau uzurpatorii în provinciile care-i ridicase) au recurs la alterarea monetei. Faimoasa monedă de aur, *aureus*, care a alcătuit temelia sistemului monetar roman, a fost redusă continuu în greutate, așa încît nu a mai fost acceptată decît cîntărită. Denarul de argint a fost înlocuit cu o nouă monedă bătută de Caracalla, *antoninianus*, : cu o greutate inițială de 5,45 g, el a fost micșorat chiar de la început la 5,10 g, pentru a ajunge la jumătatea secolului al III-lea la 3 grame. Concomitent și titlul lui scade : avînd la început 50% de metal nobil, el ajunge la sfîrșitul secolului al III-lea la 1,25%. La aceasta se mai adăugau și fraudele personalului atelierelor monetare care înlocuia aurul cu argint, argintul cu aramă, arama cu plumb, ori bătea piese false, lipsite de orice valoare. Rezultatul a fost o inflație cumplită, care a avut două urmări : pe de o parte sărăcirea clasei mijlocii, iar pe de altă parte dispariția monetei cu un titlu mai bun, tezaurizată de particulari. Datorită acestui fapt, chiar de la jumătatea secolului al III-lea au reapărut cele două forme primitive de raporturi economice : trocul și plata în natură, iar pentru satisfacerea nevoilor statului, s-a adoptat sistemul serviciilor gratuite (*munera*) în virtutea căruia cetățenii mai înstăriți erau obligați să îndeplinească, pe cheltuiala și riscul lor, anumite servicii publice, ca transporturi de trupe și provizii militare, ori reparări de șosele militare ; totodată s-a trecut și la rechițițiunea forțată de cereale, îmbrăcăminte ori lemn pentru nevoile armatei. Se văd astfel rezultatele funeste ale crizei în plan economic : din cauza haosului și stării de nesiguranță, țăraniii își părăsesc pămînturile, meșteșugurile decad, comerțul stagnează, moneda se alterează și își pierde valoarea, impozitele nu se mai pot încasa. Și atunci, pentru a împiedica părăsirea ogoarelor, statul îi leagă pe coloni de pămînt ; pentru a asigura încasarea impozitelor, îi leagă pe curiali de curie ; pentru a asigura producția, îi leagă pe meseriași de meserii ; imperiul s-a transformat într-un lagăr de muncă forțată, care însă era puțin productivă. Și aceasta deoarece, din cauza anarhiei, condițiile necesare desfășurării normale a activității economice și rodniciei muncii omenești dispăruseră la jumătatea secolului al III-lea. Faptul a fost observat și de contemporani, așa cum se vede din descrierea întunecată pe care o face Cyprianus, episcopul Carthaginei, situației imperiului pe la anul 250 :

„Lumea îmbătrânește ! Ploile au devenit neîndestulătoare pentru a ajuta pământele să rodească ; soarele nu mai este îndeajuns de puternic pentru a asigura coacerea grânelor ; clima s-a înrăutățit ; arborii nu mai dau roade ; minele secătuite nu mai dau metale și marmoră. Agricultorii lipsesc pe ogoare, corăbierii pe mare, talentul în artă, dreptatea în tribunale și curățenia în moravuri. Lumea se îndreaptă spre apusul ei“.

Trăsăturile tabloului sînt, fără îndoială, puternic exagerate, dar ele reflectă descurajarea ce cuprinsese spiritele mai reflexive în fața crizei în care se zbătea imperiul și al cărei sfîrșit nu se întrevădea.

6. *Sfîrșitul crizei.* Și totuși, începînd cu anul 268, semnele unei încetiniri a crizei au devenit vizibile. Mai cu deosebire două aspecte marchează sfîrșitul treptat al crizei, ca rezultat al epuizării forțelor care o declanșaseră și o susținuseră.

În primul rînd, *încetinirea năvălirilor*, care se manifestă atît în încetarea acelei concomitențe care făcea ca Imperiul să nu se poată apăra în chip eficace, dar care provoca uzurpările ca rezultat al creării unor teatre de luptă multiple, cît și în ușurința cu care s-a făcut restaurarea unității teritoriale a imperiului ; iar între cauzele care au determinat această încetinire sînt de notat : 1. marea sîngerare la care triburile năvălitoare fuseseră supuse în decursul perioadei crizei ; 2. presiunea altor triburi care, ducînd la începutul unor lupte între vechile triburi și noii veniți, au determinat o epuizare a lor, limitîndu-le capacitatea ofensivă ; 3. caracterul năvălirilor din secolul al III-lea care, avînd numai tendința de jaf, nu pe cea de așezare și de ocupare a solului, a îngăduit imperiului roman politica cumpărării retragerii sau a prevenirii năvălitorilor, eventual pe calea plății subsidiilor ; 4. inaugurarea, de către Imperiu, a politicii așezării, colonizării „barbarilor“ *intra fines Imperii*, fie sub formă de *coloni*, care să pună în valoare pămînturile devastate tot de ei, fie sub aceea de *foederati*, adică de auxiliari militari sortiți să apere ei înșiși frontierele împotriva năvălitorilor ; 5. criza internă a statului sassanid, care a frînat agresiunea persană.

Apoi, *încetarea anarhiei militare*, concretizată în scăderea și apoi dispariția bruscă a uzurpărilor militare. Acest aspect este produsul unei schimbări de mentalitate în rîndurile, dacă nu ale ostașilor, ale comandanților, care din înseși dezastrele provocate de anarhie au tras concluzia necesității unui regim stabil. Faptul rezultă cu deplină limpezime din două situații caracteristice : 1. dacă pînă la anul 268 fiecare armată își ridicase la tron propriul ei comandant, fapt care ducea la o pluralitate de împărați între care numai forța armelor putea decide, după această dată, renunțînd la acest sistem, comandanții cădeau în prealabil de acord asupra persoanei care urma să ia puterea imperială și numai după aceea îl înlăturau pe împăratul existent ; 2. la moartea lui Aurelianus s-a văzut acest spectacol extraordinar : armata, adică reprezentanții tuturor fracțiunilor ei, a refuzat să aleagă un împărat și a cerut Senatului să desemneze el unul, ceea ce acesta, după lungi ezitări, a acceptat, desemnîndu-l pe bătrînul consular Tacitus. În felul acesta, odată cu încetinirea năvălirilor și cu sfîrșitul uzurpărilor, criza a intrat în declin.

7. *Concluzie.* În decursul crizei, sub presiunea necesităților, Principatul a dispărut și a făcut loc monarhiei absolute de tip hellenistic, cu un ceremonial împrumutat în bună parte de la monarhia perșilor sassanizi, sprijinită pe o birocrație imensă, pe o organizație de stat în care funcțiile civile erau separate de cele militare și pe o structură socială caracterizată prin sistemul castelor întemeiate pe principiul eredității condiției sociale. Dar toate aceste transformări arată că, departe de a reprezenta numai un moment negativ, criza sec. III a reprezentat în același timp și actul de naștere al unei lumi noi, mai viabilă, deoarece mai adaptată condițiilor reale ale timpului. În adevăr, adâncile transformări intervenite în decursul crizei în structura tuturor instituțiilor imperiului roman au reprezentat tocmai procesul de adaptare structurală a lui la noile condiții, apărute brusc, în care el trebuia să trăiască; iar faptul că aceste transformări structurale i-au îngăduit să-și continue existența încă două secole dovedește adecvarea lor la noile condiții și deci necesitatea lor; departe de a reprezenta un simplu fenomen de decadentă, ele au constituit cadrul necesar supraviețuirii lui.

Pentru a face față gravelor probleme ce stăteau în fața statului roman, puterea imperială, devenită o monarhie absolută, este adesea împărțită între doi sau mai mulți titulari; în locul vechilor magistraturi anuale, a căror activitate era adesea lipsită de continuitate, se creează un corp de funcționari permanenți și specializați, grupați într-o ierarhie strictă; imperiul s-a găsit în felul acesta sub o conducere puternic centralizată, sprijinită pe un personal administrativ ierarhizat și acționând după dispozițiuni uniforme.

Întreaga viață economică a trecut sub controlul statului, care pentru satisfacerea nevoilor lui a introdus un dur regim de coerciție, al cărui rezultat final a fost ereditatea obligatorie a activităților productive. Locul sclavilor, în continuă descreștere, este luat de coloni, a căror muncă răspundea în mai mare măsură nevoilor de produse agricole.

Pentru a putea fi mai bine administrate și apărate, provinciile sînt împărțite în mai multe fracțiuni, iar separarea carierei civile de cea militară, delimitînd competențele și restrîngînd sfera de activitate, asigură, în grelele condiții de atunci, un spor de securitate și de ordine. Orașele, înconjurate acum cu ziduri, se puteau apăra mai bine continuîndu-și, deși în mai mică măsură, influența în mediul rural.

Legiunile s-au scindat în detașamente de cîte o mie de oameni, pentru a putea acoperi toate punctele amenințate; totodată s-a creat o rezervă interioară capabilă să intervină prompt oriunde se ivește o primejdie; în fine se dezvoltă cavaleria, care se opune cu succes călăreților „barbari“.

Toate aceste transformări au asigurat imperiului o capacitate sporită de rezistență, așa cum arată redresarea lui parțială în secolul al IV-lea; iar dacă acest proces de mobilizare a energiilor în vederea consolidării lui nu a dat pînă la urmă rezultatele așteptate, aceasta s-a datorat sistemului fiscal instaurat de absolutismul monarhic, care sacrifică libera dezvoltare a vieții economice și favoriza regimul latifundiar, generator de inegalitate și samavolnicie, și „marii migrații“ care, în secolul al V-lea, a dus la ocuparea de neamurile germanice a părții de apus a Imperiului roman.

BIBLIOGRAFIE

Pentru alcătuirea acestei schițe au fost folosite următoarele lucrări :

1. Roger Rémondon, *La crise l'Empire romain de Marc Aurèle à Anastase*, ed. II, Paris, 1970, col. „Nouvelle Clio“, fasc. 11 (o remarcabilă punere la punct a tuturor problemelor pe care le ridică criza imperiului ; a fost folosită mai ales pentru problema limesului, transformările lumii „barbare“ și aspectele sfârșitului crizei).
2. A. Bouché — Leclercq, *Leçons d'histoire romaine*, ed. II, Paris, 1909, cap. VIII, Imperiul roman în sec. III, p. 208—238 (unde se găsește o respingere argumentată a vechilor teze referitoare la cauzele crizei).
3. Léon Homo, *Le Haut Empire*, Paris, 1933, concluzia : Opera Principatului, p. 616—627.
4. Léon Homo, *Nouvelle histoire romaine*, Paris, 1941, „Criza sec. III“, p. 450—461.
5. M. Rostovzev, *Storia economica e sociale dell'Impero romano*, Firenze, 1933, cap XI, Imperiul roman în timpul anarhiei militare, p. 545—554 ; 573—583.
6. Chr. Dawson, *Les origines de l'Europe*, Paris, 1934 cap. IV, Barbarii, p. 81—91.
7. Franz Altheim, *Die Soldatenkaiser*, Frankfurt a. M., 1938 cap. IV, Armata, p. 133—204.
8. Luigi Pareti, *Storia di Roma*, Torino T. V., 1960, p. 466—498, 720—723 ; T. VI, 1972 p. 3—63.